

Қ.ЕРАЛИН
Ж.БАЙДАУЛЕТОВ

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ТЕРМИНДЕРІН ҚОЛДАНУДАҒЫ
ӘРТҮРЛІКТЕРДІ ЖОЮ МӘСЕЛЕЛЕРІ

В статье раскрывается содержание некоторых терминов изобразительного искусства на казахском языке как средство общения педагога со студентами а также анализируются вопросы упорядочения и унификации некоторых терминов. Определяются принципы создания новых терминов на базе определенного языка.

В мақаладе, тасвир санаті аламында қолланылған Қазақ Діліндегі bazı терімлерін аламылары берілмекте олуп, бунларын ортақ қолланым адрлары іле уені терімлері олұştırma prensipleri teklif edilmekteдір.

Өнер туындыларын тануда, терминдерді қолданудың орны ерекше. Бұл әсіресе жастар тәрбиесіндегі қарым-қатынас құралы ретінде танылады. Бейнелеу өнері терминдерін оқушылардың меңгеруі оларға эстетикалық тәрбие беру ісінде, таным қабілетін дамытуда, теориялық білімдерді меңгеру мен бейнелеу дағдыларын қалыптастыруда аса маңызды рөл атқарады. Соңғы жылдардағы бейнелеу өнері тарихы мен бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі мәселелері бойынша баспадан шыққан әдістемелік нұсқаулар мен оқу бағдарламаларына, кітаптарға, журналдар мен газеттерде қолданылған бейнелеу өнерінің терминдеріне талдау жасадық. Талдау қорытындысында, бейнелеу өнері терминдерін қолданылуында әртүрлілік байқалды. Толығырақ айтсақ, орыс тіліндегі бір терминнің орнына қазақ тіліндегі бірнеше терминдердің қолданылатындығы анықталды. Бұл жағдай бейнелеу өнерінің қазақ тіліндегі терминологиясында бірізділік жоқ екендігін, қолданыста әртүрліліктің орын алғандығын көрсетті. Бұл жағдай тәжірибе мен оқыту үдерісінде термин мағынасын жансақ түсінуге әкеліп соғады, оқыту процесіне белгілі дәрежеде қиындық туғызады. Мектептегі бейнелеу өнерінің сабағын өткізуге байланысты қазақ тіліндегі әдебиеттер терминдерін орыс тілінен аударма жасалған әдебиеттерден, әдістемелік журналдар мен газеттерден алып қолданылатыны анықталды.

Бейнелеу өнерінің қазақ тіліндегі терминологиясында бірізділік жоқ екендігін, қолданыста әртүрліліктің орын алғандығының ең алдымен өнерге байланысты терминдерге қатысы бар. Осы орайда тіл зерттеуші, порколог, академик І. Кеңесбаев "Тілдің сөз байлығынан дәл сөйлеу сөз тұрпатымен барабар сематикасына келіп ойысады" - деген. Міне осылардың баршасы мектепте қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің ғана емес, барлық пән мұғалімдерінің алдына ерекше талап қояды. Сондықтан бейнелеу өнерін оқыту барысында терминдердің мағынасын оқушыларға түсіндіру бейнелеу өнері пәнін оқыту сапасын арттыра түседі. Терминдерді қолданудағы әр түрлілікті жою, болдырмау мақсатын көздейді. Бұл әртүрлілік тек қана

бейнелеу өнері төңірегінде емес, жалпы өнер саласында бар екенін байқауға болады.

Академик жазушы Ғ.Мүсірепов "Біраздан бері жалпы мағынасында искусство дегенді өнер деп атап келеміз. Ана тілінде сақина, білезік соғуды да өнер дейміз. Туындысы өнерші искусствоны басқа өнерлерден айырып көркемөнерге кіретін болсын, көркем әдебиет деген сияқты көркем өнердің де өзінің асыл тегін білдіретін, көрсетіп тұратын атауы болған дұрыс шығар», – дейді. Шын мәнінде бұл өте орынды ой. Сақина, білезік соғу, арба мен шана істеу өнері дегендердің орнына «қолөнер» деп айтқан орынды болар еді. Осындай терминдердің мағынасының өзгеруі бейнелеу өнері саласында көптеп кездеседі. Күнделікті тәжірибеде қолданатын «бейнелеу өнері» деген сөздің орнына терминологиялық комитет («рисунок» деген сөзді ғана) сурет деп қолдануды бекіткен. Осыған қарамастан «репродукция», «графика», «картина» терминдерінің ішкі мағынасына көңіл бөлінбейді. Сондай-ақ белгілі жазықтық бетіндегі нұсқаның көрінісінің бәрін сурет деп атаймыз.

Шын мәнінде бейнелеу өнері орындалу мүмкіндіктеріне байланысты, «кескіндеме», «графика», «мүсін», «сәндік өнер» болып бірнеше түрге бөлінеді. Осылардың жиынтығын "бейнелеу өнері" деп, кескіндеме, графика, мүсін және сәндік өнер туындыларын бейнелеу өнерінің түрлері деп атаған жөн.

Қазақ тіліндегі баспасөз беттеріндегі бейнелеу өнері пәнінің кейбір терминдерінің қолданылуы мен аударылуында әртүрлілік орын алуда. Мәселен, бейнелеу өнері сабақтарының бір түрінің атауы «рисование с натуры» деп аталады. Бұл сөз тіркесі «затқа қарап отырып сурет салу» болып, «натурасына қарап сурет салу» болып, «нәрсенің өзіне қарап» (натура бойынша) сурет салу және «нұсқауға қарап сурет салу» болып әр түрлі аударылған. Осы термин сөздер бір кітапша ішінде «натура бойынша сурет салғанда» және «нәрсенің өзіне қарап отырып салу» болып екі түрлі қолданылған. Бұл сөйлем бастауыш мектеп бағдарламасында «затқа қарап сурет салу» болып аударылған. Ал кейде практикада мұғалімдер «тұлғаға қарап сурет салу» деп қолданады. Сабақ барысында «натура» деген термин бейнеленетін нысанды білдіреді. Ал «изображение» - «бейне» яғни, нұсқаның қағаз бетіндегі көрінісі. Негізінде «натураны» оқытудың мақсат, міндеттеріне сай «нұсқа» деп аудару орынды. Затқа немесе нәрсеге қарап сурет салу деген сөз жансыз нысанға қатысты айтылады да, тұлға жанды нысанға қатысты айтылады. Біз сабақта жанды заттармен қатар жансыз заттарды да бейнелейміз. Осы сөз аудармалардың ішінен «нұсқа» деген сөзді жанды объектіні бейнелеуге байланысты да, жансыз нысанды бейнелеуге байланысты да қолдануға болады. Сондықтан бейнелеу өнері сабақтарының ішінде мұндай сабақты «нұсқаға қарап сурет салу» деп атау орынды.

Көркем үйірмелер өткізу жөніндегі мектептен тыс мекемелерге жалпы білім беретін мектептерге арналған бағдарламалар жинағында «длительный рисунок» деген сөз тіркесі кездеседі. Бұл сөздер де әр түрлі аударылған.

Мысалы: «суретті ұзақ салу», «созылыңқы сурет», «созылмалы сурет», «ұзақ отырып сурет салу» деп әртүрлі қолданылған. Бұл аудармалардың мағынасы «длительный рисунок» деген сөздің мағынасымен сәйкес келмейді. «Длительный рисунок» деген сөз ұзақ уақыт отырып салынатын сурет деген мағынаны білдіреді. Сондықтан бұл сөзді «ұзақ салынатын сурет» деп мағынасына сәйкес қолданыс жасау қажет.

Сондай-ақ «декоративно-прикладное искусство» деген терминнің баламасы «сәндік қолданбалы өнер» деп аталып та, жазылып та жүр. «Декоративное» деген терминге «сәндік» деп қазақ тілінде орынды балама жасалған. Ал «Декоративное искусство» термині кейде «қолданбалы өнер», «қосалқы өнер», «безендіру өнері» деп те қолданылады. Сондықтан мұндай әртүрліліктерді болдырмау үшін бұл өнер түрін «сәндік өнер» деп алу қажеттігі туындайды.

«Изображение» мен «образ» деген терминдердің қазақ тіліндегі қолданылуында бір-бірімен көп шатастырылып жаңсақтыққа орын беріледі. Мысалы: Абай бейнесі, Шәкәрім бейнесі т.б. Шын мәніндегі «изображение» дегеніміз нұсқаның қағаз бетіндегі көрінісі. Ал «образ» дегеніміз белгілі кейіпкердің әдебиеттегі немесе бейнелеу өнеріндегі көркем бейнесі. Жалпы бейнелеу өнерінің қазақ тіліндегі терминологиясы бойынша мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Термин дегеніміз белгілі бір ұғымды білдіретін сөз. Қазіргі кезге дейін бейнелеу өнері бойынша белгілі бір ұғымды білдіретін, бірақ терминологиялық жүйеге кірмеген іс жүзінде қолданылып жүрген терминдер көп. Қазақтың әдеби тілі өте бай, сөз қоры көп, бір сөздің бірнеше баламалары болуы мүмкін. Бірақ бұл баламалардың бәрі белгілі бір ұғымды білдіретін термин бола алмайды. Сондықтан осылардың ішінен біреуін ғана термин ретінде таңдап алу қажет. Яғни бір сөзбен балама табу керек. Мысалы: «компоновка» терминінің мағынасы, нұсқа көрінісін қағаз бетіне дұрыс орналастыру деген мағынаны білдіреді. Бұл мағынаны қысқаша «орналастыру» деп термин ретінде алатын болсақ бұл компоновка ұғымының мәнін ашып көрсете алмайды. Сондықтан термин жасаудың ұстанымдарына сай «компоновка» терминінің түпнұсқасына сай қазақ тілінде де «компоновка» деп қалдыру орынды. Барлық терминді қатарынан аударма беру міндет емес.

Көптеген термин сөздерді мағынасына қарай бейнелеу өнері шығармаларының композициялық құрылысын талдап түсіндіруде қолданады. Кейбір әдебиеттерде кездесетін «передний план», «средний план», «дальний план» деген сөздер орыс тіліндегі әдебиеттерден қазақ тіліне әртүрлі аударылған. «Ірі планда», «бірінші планда», «алдыңғы планда» «екінші планда», «үшінші планда», «ортаңғы жоспарда» «ірі жоспарда», «орта жоспарда», «арттағы жоспарда» деп әр түрлі аударма жасалған. Сөз тіркестерінің бұлай аударылуы сөздердің ішкі мағынасын, өнертанымдық мәнін толық ашпайды. Сондықтан бұл сөздерді мағынасы жағынан

композиция заңдылығына сәйкес келетін «алдыңғы көрініс», «орталық көрініс», «ұзақтағы көрініс» деп алу орынды.

Бейнелеу өнерінің орыс тіліндегі әдебиеттерінде живопись (кескіндеме) шығармаларына байланысты «живописное письмо» деген сөз қолданылады. Осы письмо (жазу) деп аталатын сөзді қазақ тілінде «салу» деген мағынада қолданамыз. Кейбір жағдайда бұл сөз «бояу» деген мағынада аударылған. Мысалы: «Сурет салуға, сызуға үйрету» деген кітапта «акварельмен жазу» деп аударудың орнына, «акварельмен жаққан бояу», «акварельмен бояу» деп қолданылған. Шын мәнінде живопись деген сөз «тіршілік» және «жазу» деген ұғымды береді. Біз живопись жұмысын орындағанда шығармашылық және логикалық бағытта ойлануымыз қажет. Сондықтан «салу» дегенге қарағанда живописітік жұмыстарды «жазу» деп атау орынды. Мысалы: «живопись жұмыстарын жазу үшін, живописітік сауат керек», т.б. Егер мәселе живописке қатысты болса «жазу жұмыстары» деп аталуы тиіс. Сондықтан да «салу деген» сөзді тек қана графикалық жұмыстарды орындауға байланысты қолдану қажет.

Бейнелеу өнеріндегі «античное искусство» термині қазақ тіліне «көне өнер», «ежелгі дүние өнері» болып аударылып, кейде тәжірибеде «антикалық өнер» деп қолданылып жүр. Бұлардың ішінде «Ежелгі дүние өнері» деген аудармасын алу орынды. Себебі ежелгі дүние тарихы деген ұғым бізге бұрыннан, яғни тарих сабағынан да таныс. Осы сияқты «Построение» деген сөз тәжірибеде термин ретінде жиі қолданылады, бірақ мұны аударуға мүмкіндік болса да аудармай сол күйінде алып жүрміз. Шын мәнінде бұл нұсқа көрінісін қағаз бетіндегі бейнесінің құрылысын салу деген ұғымды білдіреді. Сондықтан мұны «құрастыру» деп алған орынды.

Қазақ тіліндегі бейнелеу өнері әдебиеттерінің ішінде белгілі терминнің екі тілдегі бірдей атауы қатар қолданылады. Бірінші қазақ тіліндегі атауы, онан соң жақша ішіндегі орысша атауы немесе осыған керісінше бірінші орыс тілінде атауы, мұнан соң жақша ішінде қазақша атауы беріледі. Мысалы: кескіндеме (живопись) немесе живопись (кескіндеме), скульптура (мүсін) немесе мүсін (скульптура), сәулет өнері (архитектура) немесе архитектура (сәулет өнері) т.б. болып беріледі. Мұндай формада терминдердің мәтіндер ішінде берілуі, олардың қолданысында әлі де тұрақтылығы жоқ екендігін білдіреді.

Көптеген терминдердің қазақ тіліндегі баламалары анықталмай келеді. Бұл құбылыстың сәндік өнер терминдеріне қатысы бар. Көптеген терминдерді қазақ тіліне аударып қолдануға мүмкіндік болса да бұл мүмкіндік іске аспай келеді. Мысалы: «горельеф», «барельеф», «рельеф» деген терминдерді қазақ тіліне жаңа терминдер ретінде толық аударуға мүмкіндік табылады.

Кейбір бейнелеу өнері шығармаларының атауы орыс тіліндегі мағынасына сай аударма жасау мүмкіндіктері болса да сол нұсқасы тура сөзбе-сөз алынып жүр. Дұрысында бұл сөзді мағынасына сай аударма жасау қажет. Мысалы: «Бульжник оружие пролетариата», «Қара тас пролетариат

қаруы», «Мамаев курган» - «Мамаев қорғаны», «Родина - мать зовет» - «Отан ана шақырады» т.б. құсқаларында аударып қолдану ұтымды.

Көптеген қиындық жағдайлар бейнелеу өнерін оқыту бағытында көптеп кездеседі. Оларды төмендегідей бағыттарға бөлуге болады. Қазіргі кезде бейнелеу өнерін оқытуға арналған әдістемелік құралдар аз. Бұл оқу үдерісінде елеулі кемшіліктер кедергі жасайды. Бейнелеу өнерін оқыту үдерісінде, әдістемесінде терминдерді оқытудың белгілі анықталған жүйесі қалыптаспаған.

Оқыту бағдарламасында негізінен тақырыптар оқытудың мақсаты мен міндеттері берілген. Жиі қолданылатын кейбір терминдердің өзі толық мағынасын білдірмейді, терминнің қандай ұғымды білдіретіндігін айтып жеткізуге қиындық туғызады. Бұл деректерден мынадай қорытынды шығаруға болады: сурет маманы емес аудармашыларының жасаған аудармаларында терминнің ішкі формасын сақтау ұстанымы бұзылған; белгілі бір ұғымда бірнеше атаулар қолданылады; бейнелеу өнері терминдерінің қазақ тіліндегі түсіндірме сөздігі жоқ болу себепті терминдерді қолдануда әртүрлілік пайда болған; синонимдік терминдері оқыту тәжірибеде көп жансақтық туғызады; қазақ тіліндегі бейнелеу өнері терминдері әлі де болса бірізділік жоқ.

Жалпы терминдерді ретке келтіру мектеп көлемінде де шешілген жоқ. Педагогикалық жоғары оқу орындарындағы көркем сурет факультеттерінде, педагогикалық оқу процесінде орыс тіліндегі термин сөздерді пайдаланады. Студенттердің сөздік қоры орыс тіліндегі терминдермен толығады. Сондықтан қазақ мектептерінде сабақ беруге келген жас мамандардың оқушыларға термин сөздерді түсіндіру үшін өзінше аударып қолдануына тура келеді. Осыдан келіп әр мұғалімнің аудармасы әртүрлі болып шығады. Осы сияқты жоғарғы оқу орнында оқытушы студентке әрқайсысы өз терминдерін қолдануы арқылы олардың сөз қорының ретсіздігін көбейтеді, әртүрлілігін арттырады.

Бейнелеу өнерін оқыту саласындағы адамдардың саны өскен сайын қазақ тіліндегі терминдердің әртүрлілігі көбейіп келеді. Сондықтан қазіргі кездегі бейнелеу өнерінің қазақ тіліндегі терминологиясының ең көкейкесті мәселелері мыналар болып анықталады: бейнелеу өнері терминдерін шет тілінен қазақ тіліне аудару ұстанымдарын айқындау; бейнелеу өнері жаңа терминдерінің жасалу ұстанымдарын анықтау; бейнелеу өнерінің қазақ тіліндегі түсіндірме сөздігін жасау; бейнелеу өнері терминдерін оқытудың бағдарламасын жасап, әдістерін айқындау болып табылады.

Қорыта айтқанда, қазақ бейнелеу өнерің терминдерінің қолданысындағы әртүрлілікті жою мен ретке келтірудің бұл ұсынылып отырған жобасы, басқа да түрік дүниесі елдерінің мәдениетінің дамуына өзіндік ықпалы болатындығы айқын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Искусство Казахстана. Ежегодник. Алматы: Өнер, 1980.
2. Қазақстан өнері. Жылнама. Алматы: Өнер, 1984.

Қ.Ералин, Ж.Байдаулетов. Қазақ тіліндегі бейнелеу өнері...

3. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы: Қазақстан, 1977.
4. Мұқанов К. Жүннен жасалатын бұйымдар. Алматы: Қайнар, 1990.
5. Аманжолұлы Қасым. Дарига сол қыз. Алматы: Атамұра, 2002.
6. Айбергенов Төлеген. Бір тойым бар. Алматы: Атамұра, 2003.
7. Ергалиева Р.А., Труспекова Х.Х., Каргабекова Р.И. и др. Мастера изобразительного искусства Казахстана. 3-й выпуск. Алматы, 2004.
8. Tahsin Parlak. Дәстүрлі қазақ қалы өнері және ТІКА-Арал аймағы қалы тоқу өнерін дамыту жобасы. Анкара, 2002.
9. Қасиманов С. «Қазақ халқының колөнері». Алматы: Қазақстан, 1995.
10. Кишкамбаева Т.А. История искусств Казахстана.
11. Қазақ өнері энциклопедиясы. Алматы, 2002.
12. Қалиев С., Оразаев М., Смайлова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы: Рауан, 1994.
13. Ералин Қ., Айменов Ж. Сәндік қолданбалы өнер. Түркістан, 2005.
14. Бібыраев М., Әуесбаева П. Қазақтың мифтік әңгімелері. Алматы: Ғылым, 2001.

REZUME

K.ERALIN, J.BAYDAULETOV (Turkistan) TO DELETE THE DIFFERENCES OF USING ART DESCRIPTION TERMS IN KAZAKH LANGUAGE

The article reveals the contents of some of the terms of fine art in the Kazakh language as a means of communicating with students and teachers also examines issues uporyadotekheniya and unification of certain terms. Determined by the principles of the creation of new terms on the basis of a language.